

grgo gamulin

integracija u strukturi

Možda nije suviše na samom početku naglasiti da ovaj pokušaj, prijedlog zapravo, koji sažeto i zaci-jelo površno rezimira nepregledan broj pojava i problema, ne proizlazi iz pomodnog gesla, nego upravo iz tih pojava i problema koji su se odavno već zapleli u čvor slijepih ulica i koji su dobrano pomračili perspektive naše optimističke civilizacije. Možda je vječni odnos (i sukob i sklad) arhitekture i urbanizma zaista u korijenu tog zapletaja, a možda je tek novi ritam gradnje i projektiranja ovaj vječni sukob istakao još više i doveo ga do parok-sizma već na crtaćem stolu: bez »prisile« univerzal-ne morfologije već u 19. stoljeću nije bilo moguće složiti *elemenat* i *cjelinu* u iole novu i originalnu strukturiranu sintaksu. U našem stoljeću se ritam ubrzao iznad svih očekivanja, a nikakva stilistika ni-je mogla pomoći našim gradovima; kubistička sti-listika najmanje. Ovaj prijedlog proizlazi, dakle, iz samog života, iz tuge zagrebačkih i evropskih dor-mitorija koji zrače tjeskobom općenitosti i strahom anonimnosti; a zatim, on je veoma intimno proiza-šao iz jednog posebnog straha: iz bojazni za obalu našeg zavičaja, za nju koja je zavičaj sâm, i mitos i geografija u jedan mah; zato je »Uvala Scott« arhi-tekta Igora Emilija upravo izbila iz problema kao što je morfološki briznula iz svog rodnog tla. Ali ona je samo primjer, poseban slučaj rješenja, još romantičan k tome — srećom, dodao bih s nešto prkosa; ono što u općim razmjerima izgleda da bi moglo dobiti daleko veće, upravo *opće značenje*, jest što se u ovom rješenju, metodi zapravo, radi o mogućem zasnivanju *prvo*, modernog i ljudskog ur-banizma, *drugo*, integracije (cum grano salis) urba-nizma i arhitekture — što je još uvijek temeljni pro-blem stvaraoča pred crtaćim stolom, i nas samih koji živimo unutar rezultata tog mehaničkog niza-nja stereometrijskih oblika koje danas nazivamo planiranjem gradova.

Ali možda treba prethodno naglasiti još jedno bitno određenje, a to je da se u ovom strukturalističkom problemu nalaze implicirana dva magistralna pita-nja: *prvo*, odnosa počela i sustava, tj. jedinice i cje-line, što u posljednjoj konzekvenciji znači arhitek-ture i urbanizma; i *drugo* (u smislu izraza) pitanje odnosa monomorfnog i polimorfnog, homogenog i heterogenog. Nije potrebno ni spominjati da je naša pažnja prije svega upravljena »praksisu«, tj. stva-ranju samom (a ne istraživanju), ali mi se čini ja-snim da ovome neizostavno prethodi opservacija i analiza: prošlosti gradova i arhitekture, i studija urbanističkog funkcionalizma i društvenih struktu-ra, koje su ga rodile, a za naš obalni (i turistički, avaj!) problem, i analiza urbanih i ruralnih spleto-va i kamenih kristalizacija naših jadranskih grado-va i sela.

A zatim, u tu analizu treba da se, suvereno i pobjedonosno, ubaci stvaralačka mašta graditelja.

U procijepu današnjeg stvaranja (između univerzalnosti života i tehnologije s jedne strane, te neobuzdane, »individualizirane« imaginacije s druge strane) spomenuta bi dva određenja, ili zahtjeva, ili empirije, mogle ostvariti konvergenciju naše opće reprodukcije života, ili njegovih okvira barem, prema daleko humanijem i slobodnijem rješenju.

1

koherencija organskog rasta

A prošlost je bila golem niz rješenja u eksplozivnom rastu gradova industrijske ere od Dickensova »Cocketowna« do danas, i bila je ujedno mđra, kao što je to prošlost uopće. Ali prošlost je postojala i prije industrijske ere.

U početku bijaše život — pa je tako iz samog života proizašla ona živa ljepota srednjovjekovnih gradova, koja nas zadivljuje svojom pravilnom raznolikošću (ili raznolikom pravilnošću) čak i onda kad više ne prepoznamo i ne osjećamo silnice kojima je »funkcija« ustrojila cjeline i pojedinosti. Strukturiranje cjeline strujalo je od žarišta i prema žarištima (vijećnice, crkve, trga, gradskih vrata ili dvora), nastajalo je u toku vremena, taloženjem »slučajeva«, organski dakle, a slučajevi su zato bili nužno neponovljivi i singularni, i otuda čar koji se više neće pojaviti, a najmanje u smišljenim, umjetnim strukturama baroknih cjelina. U svakoj jedinici osjećamo stvaranje, pa kad ono i nije na velikoj razini (kao što redovno i nije u prosječnoj stambenoj arhitekturi srednjeg vijeka), zanosi nas upravo tim unutrašnjim skladom, i nenametljivom prisutnošću imaginacije koja »ulazi« u cjelinu, gradi je i ujedno raščlanjuje.

Kasnije, u »oslobođenom«, individualnom stvaranju (u disciplini renesanse i klasicizma, ili u maštovitosti baroka), mi ćemo doživjeti ponos individualnog stvaraoča i onaj rascvat evropske kulture bez kojega ne možemo zamisliti naše knjige i našu viziju povijesti, ali intimnost, raznolikost i životnu radost medievalnih gradova nećemo nikad više naći. To jest, pratit će nas ta intimnost i taj spontani red ulica i kuća još duboko u novi vijek, svugdje gdje je urbani život automatski (tako nam barem izgleda danas) stvarao dimenzije grada: u čehoslovačkim, njemačkim, francuskim i engleskim gradovima renesanse; pa i kasnije u težim strukturama baroka i neohistorijskih stilova. Prepoznamo i u tim struk-

turama element i cjelinu, jer ljepota detalja i ljepota totala zrcale se jedna u drugoj, a slikovitost koja našu vječnu naivnost privlači neočekivanim izmjenama i neiscrpivim obratima okovana je, začudo, neminovnom koherencijom cjeline. Jezgre naših starih gradova! — to su kao naša duhovna ishodišta, kolijevke mašte i nostalgije, i okamenjeno sjećanje koje našu tragičnu trenutačnost uzdiže barem do daha vječnosti, do velike tragedije povijesti. Sa njima ljudska prošlost postaje poezija, očišćena od zla i od grubosti, stvorena od ruku i od nada, od težnje za radom i za smislom, za sređenjem nereda, s ulicama, kućama, dvorištima, trgovima, i bedemima, i sa svim ostalim »funkcijama« pomoću kojih se može živjeti (pokušati živjeti). To nije red ni polisa ni castra, Volterra je nešto posve drugo nego Pompeji, kao što je Hvar (i Korčula, i Rab) nešto različito od Mileta, ukoliko nas tu ne vara racionalnost klasičnih stilova Grčke i Rima, koji svojim apsolutom provociraju »nered« našeg faustovskog individualizma.

Samo, to nije urbanizam sâm koji nas zanosi, red koji se očituje u florisu (kakva opomena našem današnjem »prometnom« surogatu urbanističkog stvaranja!), niti je to onaj kvantificirani odnos elementa i totaliteta, pojedinačnog i općeg. Ono što čini vizuelnu i emotivnu koherenciju cjeline u ovim »spontanom aglomeracijama«, to je koherencija stila. To je umjetnički fenomen romanike, ili gotike, ili renesanse, to je sinhroničnost jedinstvene morfologije, istovremenost koja može trajati i dva ili tri stoljeća, čak između stilova kad njihove granice nisu odviše oštre; otuda koherencija gradova koja se proteže ponekad do kraja 19. stoljeća, jer se radilo o genetičkoj liniji više-manje jedinstvenoj, o prepletanjima i o povratnim osvrtima (kod neostilova)-i o cjelovitom podneblju jedne civilizacije. A što je koherencija stila gušća (četvrt Sant Pelegrino u Viterbu, na primjer, ili poneka u Gubbiju), to je fascinantno djelovanje izravnije; ono pokreće našu imaginaciju izravnije i brže, i otvara joj prostore jednog konkretnog historijskog života, bilo da se radi o moćnom ritmu firentinskog borga ili male i tužne ljepote Lubenica na Cresu. Ili Telča, Domažlice ili Loketa itd. u Češkoj, sa uvijek novom i neponovljivom cjelinom i drugačijim ritmom u odnosima skupova i elemenata. — A govorim o toj poeziji (koju nam turistička svakidašnjica danomice otima) ne radi evokacije ovih nebrojenih nostalgija, koje su toliko brojne da se s njima nikad nećemo moći identificirati, nego radi ove današnje tjeskobe. Pomalo je ušlo u svijest ovog trenutka koliko smo nemoćni da zasnujemo naselje — radilo se o predgrađu, o megalopolisu ili o turističkom gradu — i da to nije stvaralačka nemoć nad crtaćim stolom, nego da je polis ugasnuo u nama.

simultano projektiranje

Ugasnula je u nama i mogućnost trenutačnog i singularnog baroknog projektiranja: kao što su bili projektirani ambijenti Rima, Drezdena, Pariza pa čak i Philadelphia Williama Penna i Washington P. Ch. L'Enfanta iz 1791. godine. Posljednje oduševljenje bilo je ono Camilla Sittea nad bečkim Ringom. Ali važno je za našu sadašnjost znati *da je tako nešto bilo tri stoljeća moguće*, možda sve do (isključivo) Tonyja Garniera u njegovom izmišljenom gradu. Otada, doduše, nije prošao samo tok vremena; prošle su i pukotine dublje od stoljetnog raspona (u razvoju duha, tehnologije i materijala), i teško je sada nešto neposredno učiti od prošlosti; mogu se, naravno, učiti osnovna iskustva. Uostalom, to je bilo već teško i Camillu Sitteu, ali ako išta, postalo je danas jasno ono što je on tek slutio: da je u baroknoj viziji još postojalo *jedinstvo stvaralačkog čina* (urbanističkog i arhitektonskog) koje je zatim nestalo, i da je taj problem — implicirana tema i ovih redaka — ostao do danas kao latentni kompleks manjevrijednosti naše kulture na prijelomu.¹

Zapravo, moglo bi nas ohrabriti da je »tako nešto« bilo i ranije moguće, uvijek kad su se, stvaralački, u jednom dahu, osnivali gradovi, fenički, grčki, rimski, srednjovjekovni, i nebrojeni hramovi od Borobodura do Šatruñjaye i Ankor Vata, ali barokno je razdoblje i danas još živo i »prisutno«. Ne bi trebalo smetnuti s uma razliku, recimo, rimskih regulacija Domenica Fontane od onih nedavnih u Braziliji; gdje je stvaralačka diverzifikacija ipak koncentrirana na akropolu. Čak je i Camillo Sitte, u svojoj nostalgiji, predviđao monumentalna rješenja (na način Gotfrieda Sempera) samo za glavne ulice i trgove²; oni bi valjda trebali biti dovoljni da stvore »osjećaj zavičaja«; nama danas nije prvenstveno do monumentalnosti, u zavičaju bismo svi željeli i realno obitavati, a ne samo u duhu, i ne samo u četvrtima u kojima će »prednost imati zahtjevi umjetnosti«. Iz naše potrebe za potpunim životom (za integracijom svakidašnjice i umjetnosti) izrasla je pomalo vizija *kompletnog grada*. Unatoč crtačem stolu i neposrednom pritisku racionalizma, prometa i higijene, što je pretpostavka i preduvjet urbanizma ali još ne i urbanizam sam, kao neostvareni san naše civilizacije lebdi pred očima urbanista i arhitekata

ideja *Zasnovanog Grada*, integralnog i izmaštanog u jednom kreativnom dahu. Postfunkcionalistička je arhitektura za tu utopiju već oslobođena svojom maštom, ali preostaju još dvije civilizacijske, da tako kažemo, etape: (1) oslobođenje urbanizma i (2) integracija takvog urbanizma s arhitekturom već oslobođenom i ponovno individualiziranim.

Upravo za takvu neku budućnost sinteze, u drugim uvjetima i s drugačijom intencijom, treba u našem iskustvu utvrditi da je barokno projektiranje već imalo tu mogućnost integracije. Omogućila ju je bila velika koncentracija moći: crkvene, kneževske pa i građanske, materijalne i duhovne snage mogle su se naći kondenzirane u jednom trenutku i na jednom mjestu. Čitave rezidencije (Drezden), stari gradovi (Rim, Torino), pa čak i oni građanski, iz Novog svijeta, poput Philadelphije iz 1685, pa dalje do habsburškog Beča u neostilskom razdoblju, znatan dio kupališnog grada Batha i mnogi drugi golemi kompleksi nastajali su odjednom, čitave četvrti, gradovi, u kojima su barem žarišne tačke bile odmah i arhitektonski projektirane, a mnoge su, naravno, bile ubrzo zatim prepuštene stihiji, kao upravo u Philadelphiji i u L'Enfantovu Washingtonu; ali bio je to historijski vrhunac kontinuiranja i prerašavanja organskog taloženja iz razdoblja univerzalnih stilova. »Unošenje reda« imitiralo je, nužno, staro raščlanjenje prema žarištima (funkcije i moći), ali je u tu imitaciju unosilo osjećaj ritma u toku elemenata i masa. Ritam je odgovarao prekoncipiranom sustavu (kao, na primjer, u Zwingeru u Drezdenu), proizlazio je iz njega, iz imaginativnog urbanističkog i arhitektonskog rješenja, iz ideje, drugim riječima, i bila je to uvijek stanovita struktura, ali adaptirana prekonceptiji: središnjoj osi (osi reprezentacije), simetriji, gradaciji prema diktatu načela društvene moći i vlasti. Za razliku od funkcionalne organičnosti, recimo, Gubbija ili Volterre, od slobodnog ritma spontano organiziranih prostora Certalda ili Assisija, trgova San Gimignano ili Verone, barokni projekti su simultani, singularni i bez sumnje estetizirani, s neospornom koherencijom doduše, ali sazdanom na predominantno estetskom načelu. Oni nemaju čar spontanog, naivnog i slučajnog, niti se osjeća u njima toplina svakidašnjice što se taloži u vremenu, zbraja se, anonimno često, ali prisno i autentično, kao tkivo kulture koja sama od sebe raste. Barokni kompleksi imaju ljepotu individualnog i neponovljivog umjetničkog djela, i ujedno ponosni biljeg suverene ljudske imaginacije koja se još očituje u sustavu jednog univerzalnog stila; otuda njihova međusobna koherencija i prepoznatljivost. Njihovo je unutrašnje raščlanjenje hijerarhijsko, a sistematska organizacija je u svojoj osnovi određena strukturom društva.

¹ C. Sitte, *Umetničko oblikovanje gradova*, Beograd, 1967, str. 100, 104, 124, 128; G. Gamulin, *Umetničko oblikovanje gradova*, »Život umjetnosti«, 3/4, 1967.

² C. Sitte, sp. dj., str. 126.

adicija i artikulacija primitivnog utilitarizma

To simultano i singularno strukturiranje ugaslo je u 19. stoljeću; tačnije, ugaslo je sa smrću baroka, posljednjeg velikog univerzalnog izraza, odnosno njegovih nostalgичnih odjeka, poslije klasicizma i romantike, negdje u monumentalizmu neobaroka. Koje načelo dominacije je nakon toga moglo stvoriti novu monumentalnost?

Polako su se stvarala nova načela i mogućnosti, sa svjetskim izložbama, s lijevanim željezom, s armiranim betonom — za dom i crkvu novog boštva — rekao bi Hans Sedelmayer; ali daleko je još do časa kad će se oko tih novih načela početi kristalizirati nove strukture. U početku to je čista adicija.

Možemo čak reći da je to počelo u »Cocketownu«, bilo kojem, radilo se tu o jednostavnom nuždom nastalim radničkim četvrtima Manchestera ili o isplaniranom Saltaireu,³ uvijek je to do očaja monotono nizanje jednog te istog elementa: male radničke kućice, ili nešto veće, i od njih predgrađe sačinjeno kao saće u košnici. Očito, zbrajanje još nije strukturiranje; ono je dapače njegova negacija. U tom paleotehničkom paklu 19. stoljeća adicija je urbanistički izraz ovog primitivnog utilitarizma što ga je tvorničar morao organizirati upravo zbog svog načela: profita. U Saltaireu (1851) i ostalim filantropskim ili kvazifilantropskim naseljima i predgrađima ovaj primitivni funkcionalizam nije razbio monotono zbrajanje uvijek istih jedinica, pa kad se tome pridoda njihova ružna jednostavnost, može se zamisliti da se s njime još nalazimo duboko ne samo u paleotehničkom nego i paleourbanističkom trenutku naše civilizacije. Port Sunlight je u tom problemu samo primjer hibridne koketerije s neobarokom,⁴ i nije mogao ponuditi nikakvo novo rješenje; možda je tek mogao utjecati (ne znam da li pozitivno) na kasnija »uzorna naselja«, i (sudeći po svemu) spada više u umjetno nego u umjetničko organiziranje cjeline. Pa ipak skupo, to rudimentarno načelo stvarnog strukturiranja, kao da se javljaju prvi put upravo u organizacijama malih naselja kao što je, na primjer, Chatham Village kod Pittsburgha; upravo tu se može zamijetiti artikulacija »slobodnog plana« sa skupovima koji se sastoje od 3—4 elementa (među njima barem 2—3 različita). Pomaci se očituju ne samo u gabaritu nego ponegdje i u povlačenju fasadnih ravnina, pa ipak čini se da nedostaje upravo

3

L. Mumford, Grad u historiji, tab. 39, 41a, b, 50a.

4

Na ist. mj. tab. 41c.

ono što je uvjet stvarnog strukturiranja, a to je: prvo, permutacija skupova, i drugo, bogatije artikuliranje više elemenata unutar skupova samih. Otuda dojam siromaštva u invenciji. U stvari, organizacija cjeline vraća se tu ponovno na adiciju. A katastrofalan primjer u velikim urbanim razmjerima takve pseudostrukture golemih vertikalnih skupova nalazimo u novom njujorskom predgrađu Stuyvesant Townu: monotono nizanje tornjeva povezanih u neinventivne i uvijek iste grupe.⁵ Nisu ništa bolji (u našem smislu slobodnog strukturiranja) od Chatham Villagea ni ostali američki gradovi ili predgrađa u zelenilu: koliko se iz fotografije može vidjeti, u slučaju Baldwin Hillsa i Fresh Meadowsa radi se o »meandriranju« blokova, jedinstvenih ili složenih, dok se u slučaju Radburna (od C. S. Steina i H. Wrighta, 1928) možda može naslutiti oskudno permutiranje nekoliko elemenata; ali urbanistička koncepcija svodi se u biti opet na adiciju.⁶ U novim engleskim gradovima, kao u Harlowu, još uvijek se urbanistička mašta iscrpljuje u meandriranju monotonih dugih nizova, dok arhitektonska invencija nije vrijedna spomena. Odustajanje od organskog planiranja (i od stvaralačke sinteze urbanizma i arhitekture) nalazimo u dijelovima »Velikog Londona« Patricia Abercrombiea,⁷ a možda nam upravo ova američka i engleska »linija manjeg otpora« najdublje indicira otvorenost i težinu problema: ne samo u velegradskim nego i u malim razmjerima, imaginacija stvaralaca nemoćna je pred zadatkom koji joj ubrzana urbanizacija nameće: povezati u stvaralačkom činu počelo i cjelinu. Organička urbanistika upravo zbog svoje spontanosti ili kvazispontanosti nije mogla koncipirati stvarno organiziranu cjelovitost; ne samo što ju je onemogućavao personalizam svake pojedine jedinice nego je uopće teško ante factum zamisliti psihološko funkcioniranje cijele četvrti ili čak grada. A urbanistika racionalizma jednako je tako i u njemačkim radničkim naseljima između dva rata očitovala sudar s istim problemom: kako organizirati velike cjeline u kojima se pojedini element neće utopiti u monotonij anonimnosti, nego će živjeti svojim singularnim vrijednostima?⁸

⁵ Na ist. mj. tab. 43b i 46b.

⁶

Na ist. mj. tab. 51b, c, a.

⁷

Na ist. mj. tab. 60a, b.

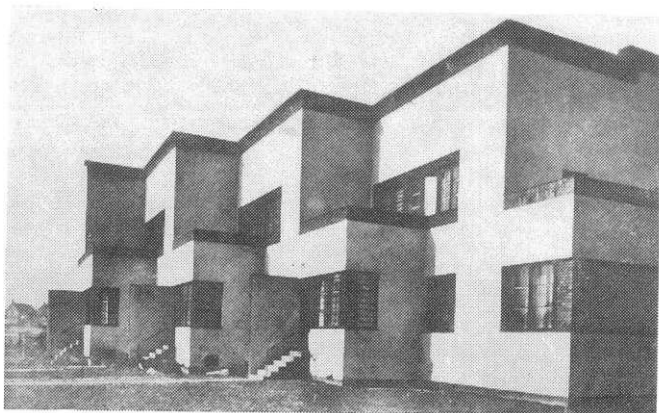
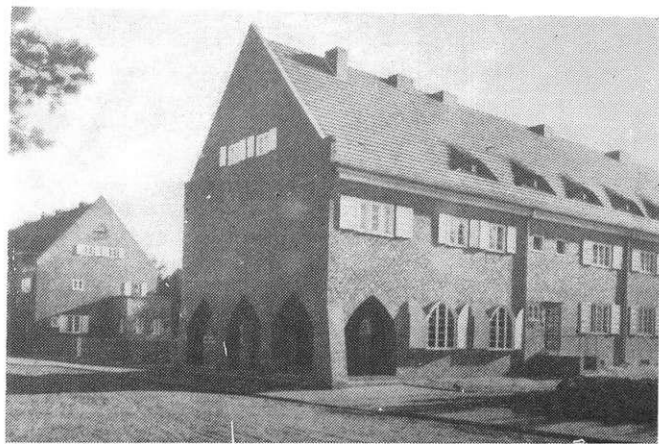
⁸

Zato je i B. Zeviu bilo teško teoretski anticipirati, a i otkriti neku modernu organsku urbanistiku, a stanovito se proturječje (koje upravo i skriva težinu problema) i nalazi u poznatoj njegovoj impostaciji: »Organička urbanistika i organska arhitektura su posve isto: kao što

new york, standardizirani kaos

paul mebes i paul emmerich
zehendorf-west, 1924.

anher, luckhardt i alfons dahlem
schorlemer allee, 1925.

Njemački su arhitekti tog velikog trenutka arhitekture učinili što je bilo u njihovoj moći. Ima »Siedlunga« koji naslućuju i stanovite maštovitije artikulacije, ali u pravilu ta su naselja shvaćena kao cjeline i težište je postavljeno na doživljaj cjeline. Singularnost jedinice, koja ponekad podliježe i stanovitom ritmiziranju, s težnjom prema pravilnim kadencama, simetriji i strujanjem prema nekim žarištima (ulaz u naselje, simulirani trgovi), jedva da se primjećuje jer je naša pažnja zaokupljena jedinstvom stvaralačkog čina, urbanističkog i arhitektonskog, a upravo cjelovita arhitektonska zamisao, koju zamjećujemo prije svega, teško dopušta doživljaj pojedinosti. Tako uglavnom djeluju svojom cjelovitošću, složenom od veoma jednostavnih jedinica, naselja tvornice Weimann od arh. O. R. Salvisberga u Schwazu (u Čehoslovačkoj) i u Berlin-Köpenicku iz 1921. godine.⁹ Ako činjenici da je ta arhitektura skromna, s odviše jednostavnom stilizacijom malogradske folklorne, dodamo da se ne radi o permutacijama nego o naglašavanju pojedinih čvorova, bit će nam jasno da se može govoriti tek o artikuliranju cjeline od nekoliko elemenata koji u biti ne variraju. Tako je i u naselju u Berlin Tempelhofu iz 1922. arh. Fritza Bräuninga, pa i u Zehlendorfu (1920) i Zehlendorf-Westu (1924) arh. P. Mebesa i P. Emmericka, gdje se još uvijek radi o neposrednom oslonu na tradiciju.¹⁰ Mnogo suvremenija, ali još uvijek s romantičnim naglaskom su holandska naselja, npr. J. J. P. Ouda u Rotterdamu (»Oud-Mathenesse«, 1922), ali planimetrizam urbanističkog rješenja kao da odaje granice ove epohe.¹¹ Bilo bi, međutim, još zanimljivije zamisliti kompletno naselje složeno, makar i ne kao cjelina permutirano, od modernih elemenata poput Gropiusovih modela ili modela Erwina Gutkinda.¹² Od sličnih su elemenata, kao adiranu cjelinu, ali ne kao artikulaciju, izgradili 1925. u Dahlemu svoje

ne možemo zamisliti organičku kuću u gradu u kojem se o humanoj kategoriji nije razmišljalo, tako je i urbanistika koja ne izrasta iz arhitekture svojih prostora i svojih zgrada samo planimetrička; ona ostaje dvodimenzionalni nacrt, naprosto je postavljena na gradilište, samo je formula, premisa, apstrakcija: beživotna je, pa stoga i neumjetnička.« (Storia dell' architettura moderna). — Pitanje je, naime, kako će urbanistika izrasti iz arhitekture? Jer ako je arhitektura zgrada već gotova, kasno je za svaku urbanistiku. Ne preostaje, dakle, nego koncipirati jednu i drugu simultano, u jedinstvenom procesu; a tu se opet nalazimo pred našim problemom, koji ovdje razmatramo.

⁹ G. A. Platz, Die Baukunst der Neuesten Zeit, 1927, sl. 327 i 339.

¹⁰ Na ist. mj., str. 328, 329, 332.

¹¹ Na ist. mj., str. 463, 488.

¹² Na ist. mj., str. 416, 432.

poznato naselje braća Luckhardt i A. Ancker, što je svakako lijep primjer raščlanjenja bloka.¹³ U slučaju velikih »Mietskasarna« raščlanjenje blokova bilo je još teže, kao što vidimo diljem svijeta, od Oudovih »Tusschendijken« u Rotterdamu iz 1921, Rühlove i Gaugerove »Herbkerstrasse« iz 1926. u Magdeburgu ili Holzmeisterovih blokova u Beču,¹⁴ te poznatih radničkih četvrti B. Tanta i E. Maya, do suvremenih blokova Corbusierova i Miesova smjera, do gigantskih dormitorija oko Pariza i svih velikih gradova; koji su od težnje za raščlanjenjem čak odustali.

4

sintaksa: veza počela i cjeline

Vratimo li se na početak razmatranja, dakle na utvrđenje odnosa elementa i njegove organizacije, počela i cjeline, nije teško sagledati da smo dosada mogli doduše pronaći artikulirane »organizacije«, ali ne i strukture. Te su organizacije zaista »kombinacije elemenata«, ali nisu »posebni slučajevi«.¹⁵ Posebni slučajevi jedne organizacije nastaju kada i počelo i njegovi skupovi mogu mutirati. Počelo, prvotna »zgrada — ideja«, mijenja se tada u sebi samoj, i svojom vlastitom »deklinacijom« tvori poseban raspored (skup ili niz zgrada, grupaciju složenu u blok, u ulicu ili trg). Može taj raspored biti struktura-tip koja dalje ne permutira, nego se zbraja u nizovima koji se ponavljaju; nastaje tako organizirana cjelina velike koherencije, ali ograničene slobode: ona je vezana sintaksom rasporeda u kome prvotna jedinica (ideja) deklinira u skupove, dok sam skup ne varira ili tek neznatno varira. Stvorimo li od jednog »posebnog rasporeda« arhetip strukture, i pustimo li ovu da čitava slobodno varira u sve maštovitijim permutacijama, koje će se više ili manje oslanjati na svoj prvobitni arhetip, dobit ćemo gotovo neograničenu slobodu kombiniranja. Ali ako sâmo prapočelo ne samo dekliniramo nego i variramo pridržavajući se uvijek njegova osnovnog karaktera, dobit ćemo još veću stvaralačku slobodu, koja će nam dopustiti da u jednom dahu izmaštamo čitave četvrti pa i gradove. Takvu viziju koja bi u velikim razmjerima uključila mu-

¹³ Na ist. mj., str. 444.

¹⁴ Na ist. mj., str. 462, 435, 434.

¹⁵ Jean Pouillon, Strukturalizam: pokušaj definicije. »Kolo«, br. 8—9, 1969, str. 780, 781.

taciju oblika, materijala i hromatskih odnosa, ali ujedno i koherenciju sazdanu na prapočelu i na sintaksi permutacije, još nismo mogli jasno organizirati u imaginaciji suvremene arhitekture. Bitno je, naime, izaći iz strahote newyorškog Stuyvesanta, ali izbjeći također opasnost da se nađemo u gradu složenom od, recimo, teških vertikalnih masa Louisa Kahna ili kakvog još stravičnijeg babelizma.

U takvom sam strahu unatrag nekoliko godina pisao o ritmiziranim sekvencama, preuzimajući, u vezi s problemom urbanizacije naše obale, misao arhitekta Fumihika Makija.¹⁶ Suočen s aveti megalopolisa i s pritiskom univerzalizma, on je, ako se ne varam, bio jedan od prvih koji su teoretski uočili pojavu slaganja takve grupne forme u više-manje zatvorene gradske skupove, ali je trebalo da prođe još nekoliko godina da, unatoč slijepoj ulici u koju je »umjetnička izgradnja gradova« došla, ova zamisao uđe u uži vidokrug novog urbanizma (urbanizma kao umjetnosti).¹⁷ Ta bi grupna forma, tip-struktura zapravo, složena u skupove i permutirana u nizove skupova, jedina bila u stanju da brzinom kvalitetnog projektiranja održi tempo gradnje u konkurenciji s megaformama; a njena bi maštovitost i slikovitost mogla dati dojam i intimnost »pravog grada«. Kreirana ideja prvotnog elementa, počela, mogla bi poslužiti čitavom tkivu strukturiranom stvaralačkim permutacijama (ali bez hladnoće matematičke formule) i prekriti njime kvartove i komplekse.

U toj nužnosti, motiviranoj nezadrživim pritiskom urbanizacije, leže i izgledi strukturalnog urbanizma i arhitekture.

To je jedan od izgleda i jedna od mogućnosti; ona koja će težiti kontinuiranju naše (gradske) povijesti u humanom okviru intimnog života, sa svojim prostorom i svojim susjedom. Ali tko bi mogao dati neko opće pravilo za razrješenje velikog proturječja u kojemu živimo? To je proturječje ljudskog i nadljudskog (proturječje povijesti koja upravo traje), a u našem pitanju to se očitovalo čak kao sukob arhitekture i urbanizma.¹⁸ Možda nam

već kucaju na vrata nadarhitektonska i nadurbana rješenja Paola Solerija, ali za naš evropski i svjetski prosjek problem urbanizacije još je uvijek borba za Atensku povelju, odnosno, bitka protiv nje.¹⁹ Mi tu bitku vodimo često u malim i zatrovanim prilikama i razmjerima, s težnjom da se nekako oslobodimo »urbanističkih sistema, kojih su zloporaba, površnost te odsustvo intervencija i namjera doprinijeli da nastanu tužna zaokruženja velikih evropskih gradova« (André Bloc). Umjesto da nam urbanizam i arhitektura budu »poetski okvir života«, neposredni faktor plemenite socijalnosti (i socijalizma), naše vrijeme to veliko proturječje našeg povijesnog trenutka razrješava u sivoj tradiciji rektularnih tijela, konvencionalnih više ili manje, bez obzira radi li se o predgrađima Zagreba ili dormitorijima Pariza, i to u času kad je arhitektura, upravo zbog krize društva i zbog nužnosti veće društvenosti o kojoj ovisi i samo fizičko postojanje, postala izvanredna komponenta suvremene povijesti, na koju se osvrćemo s nadom da će nam pružiti okvir ili, barem, kulisu svakidašnjice, otjerati tjeskobu i riješiti još neka pitanja ove velegradske osamljenosti. Arhitektura i urbanizam postali su mediji našeg problematiziranog prostora, prvotni krug zavičaja, i posljedica i generator odnosa prema njemu. Oni su naša opredmećena socijalnost, društveni sistem u materijalnom obliku, i sistem ideja i naša sloboda sama. Zato smo psihološki i socijalni neuspjeh mikrorajona u našem Zaprudu i u Trnskom osjetili simbolički i kobno, kao što smo tako osjetili i povrede tkiva primorskog polisa, i jadransku urbanizaciju, to očitovanje turističke svijesti, blijedog surogata i neželjenog pratioca našeg povijesnog i materijalnog osovljavanja.

¹⁶ F. Maki, »Group form«, »Werk«, juli 1963; G. Gamulin, Prostor i regijama, »Život umjetnosti«, br. 1/1966, str. 47, 51.

¹⁷ Zapravo, pod užom formom »habitata«, problem je već raspravljen u Aix-en-Provence 1959 na kongresu CIAM-a, a 1961. god. bio izazvao kongres arhitekata U. I. A. u Londonu sa temom »Nova tehnologija habitata«.

¹⁸ »Živimo u svijetu u kojemu koegzistiraju inkompatibilni elementi: ljudski razmjeri i nadljudski razmjeri, stabilnost i mobilnost, nepokretnost i promjena, personalnost i anonimnost, posebnost i univerzalnost.« (Kenzo Tange, 1960)

19

»Uzeli smo kao da je urbanizam ustrojstvo shematskih i simboličnih planova koji primjenjuju gotove formule, kao što je ona Atenske povelje. U tome je najveća nesreća i najveći nesporazum. Ovaj akademski urbanizam rađa arhitekturu koja odvaja arhitekturu od njene okoline. — Shematski, stvari se odvijaju ovako: izradi se tzv. urbanistički plan ne pitajući mnogo kako će se on prilagoditi onome što je bilo jučer, što se događa danas i što će se roditi sutra. Ovaj plan postaje primalac najrazličitijih stvari, koje s njim nemaju nikakve veze (stanovi u nizovima, u tornjevima, ili individualni, veliki i mali, škole, razne zgrade itd.). To je pobjeda procesa posve suprotnog logici. Jer postojeći gradovi koji imaju neku ustavnu vrijednost sastoje se od zgrada koje proizlaze iz gradskog plana, i ako ih maknemo da bismo ih zamijenili s drugima, ova urbana vrijednost nestaje.« (Georges Candillis, »Architecture d'Aujourd'hui«, br. 119, 1965, str. 12)

dilema: košnica ili grad

Što bismo tom našem »sistemu ideja« i željenoj društvenosti mogli ponuditi, da bismo urbane vizije vratili njihovoj i našoj izvornosti?

Sigurno, osamljeno zdanje »Atenske povelje« nije više ono od nekada. Uvećano i upotpunjeno, ono čak funkcionira upravo u smislu stanovite društvenosti, a od prvog »razrješenja bloka« koje se 1956. godine dogodilo u Marseillesu do danas osamljeno je zdanje postalo singularno plastično djelo u prostoru, skulptura i slika »atomskog vremena«. Tornjevi su to bili još ranije, barem oni samo intuirani poput Miesova staklena tornja iz 1920/21. i Wrightova St. Mark nebodera iz 1949, i kad pomišljamo na budući grad (izuzevši čak megaforme kakvog maštovitog megalopolisa),²⁰ sigurno je da nam se gradski pejzaž može teoretski prikazati i kao skup singularnih plastičnih tijela, kojima su boje i obojena svjetla sada već dala mogućnosti za kojima smo čeznuli u vremenu funkcionalizma (30-tih godina i poslije rata). Artikulacija bloka, koju smo zapažali već prije rata, odvijala se poslije njega u ubrzanom usponu, i učinila je, u načelu i u teoriji, neaktualnim i Corbusierov Saint-Dié (1946) i Val-lingby (1945—60).²¹

20

M. Ragon, *Où vivrons nous demain?* »Architecture d'Aujourd'hui«, 1962, br. 102 (Architecture fantastique)

21

Radi se zapravo, s jedne strane, o preraštavanju tih tehničkih i oblikovnih mogućnosti, a s druge strane, o našim današnjim psihološkim društvenim zahtjevima. No kad bi se ti zahtjevi (ili nužnosti) i kretali u smjeru velikog Metropolisa složenog od osamljenih, singularno artikuliranih blokova, jasno je da se tu sudaramo s ograničenošću stvaralačke moći: isključeno je da bismo za sada i jedan veliki grad mogli tako izmaštati na zadovoljavajućoj umjetničkoj razini, a pogotovo ne sve gradove, u načelu.

I najsumarniji pregled tek minolog desetljeća pokazao bi nam nove mogućnosti pojedinačnog zdanja raščlanjenog i shvaćenog kao novo plastično tijelo u prostoru. Doživjeli smo, u vrsti velikih horizontalnih zdanja, strogu vertikalnu artikulaciju Louisa Kahna u Pennsylvaniji i drugdje (»Architecture d'Aujourd'hui«, br. 91/92, str. 66 i 105, i br. 105, str. 23, te monografski broj 142), i slobodno slaganje tijela u posve drugačijoj viziji P. Rudolpha od škole u Sarasoti i Škole za umjetnosti i arhitekturu u Galeu dalje. (A. d'A., br. 91, str. 78, br. 113, str. 88). Drugačiju morfologiju, još manje discipliniranu, očituje Biblioteka arh. J. Johansena u Worcesteru (Mass.) ili njegov Teatar Ch. Morris u Baltimoru (A. d'A. br. 128, str. 10, 12). U Evropi je poseban primjer izlomljene linearne organizacije »skupa blokova« projekt za Centar Sévresa od poznate grupe Candillis, Josic, Woods (A. d'A. br. 170, str. 66); primjer drugačijeg ekspresionizma je Administrativni centar I. B. M. u Orléansu od grupe Andrault, Parat, Sarrazin (A. d'A. br. 128, str. 18), da i ne spominjemo onaj A. Bourbonaisa. Zatim su tu slobodna tijela Portughesijske grupe u Italiji (A. d'A., br. 128, str. 14 itd.), onaj A. Kirchnera u Njemačkoj, Konzervatorij u Hamburgu (A. d'A., br. 128, str. 44), fantazije A. Neumanna i Z. Heckera u Izraelu (A. d'A. br. 128, str. 28, 29; br. 123, str. 96), i ona »tvrdavna« japanska arhitektura što se razvila iz jedne Corbusierove faze. A pored

Ali individualna je kuća izdržala. Ne znamo još je li to beznadna bitka, ali u ovom trenutku individualizacije naše kulture, ličnost koja biva sve svjesnija sebe same, i koja traži ravnotežu s kolektivom, no pod uvjetom: održati svoju svjesnost i svoju posebnost, sve više insistira na svom prostoru. Tako se i pitanje individualna kuća — kolektivna nastamba ponovno nametnulo sferi urbanizma.²² Kad »s an o kući« postane »kuća — objekt«, ova se svojim neograničenim umnožavanjem pretvara u košmar, u beskrajn kvaziurbani prostor, anonimn i siv — to je odavna utvrđeno u teoriji i u praksi urbanizma, od vremena Wrightova »Broadacrea« do najnovijih ilustracija u središtu arhitektonske misli.²³ Što, dakle, suprotstaviti sivom, paraurbanističkom košmaru i, ujedno, što suprotstaviti anonimnom stanu u velikom bloku (»ladici u kubusu«) — to je za ovu civilizaciju i povijest koju živimo bilo ne samo pitanje izvanrednog, uvijek aktualnog i na svim meridijanima hitnog značaja, nego je ponegdje — tamo gdje je povijest uspjela postići punu svijest o sebi — bilo i simbolično pitanje civilizacije same. Odgovor na nj bio je ujedno i odgovor na pitanje o sadržaju života, ako ne i o njegovu smislu: što unijeti u ljudsko sklonište, koje odnose uspostaviti upravo preko arhitekture i preko urbanizma, i kakvu ravnotežu sa zajednicom a možda i sa prirodom samom.

svoga toga arhitektura zakrivljenih ploha F. Candelle i kasnog E. Saariena, i sve što je nastalo s formulom hiperboloidnog paraboloida; što je sve skupa lirski idila prema vizijama prostornog urbanizma jednog Leonarda Riccija (A. d'A. br. 128, str. 54).

Ali tornjevi i neboderi nisu manje fantastični od onih tipa H. Angera i P. Puccinellija u Grenobleu (A. d'A., br. 113, str. 56) i Goldbergovih u Marina Cityju u Chicagu, koji su već ušli u novu nebodersku postmiesovsku klasiku, pa do organske fantazije »Bijelog tornja« u Madridu od J. S. de Oiza ili onog »konstruktivističkog« od arh. A. Rossija u Napulju (A. d'A., br. 130, str. 32 i 36). No kako i s kojim snagama organizirati na taj način cio grad, i to s koherencijom kojoj bismo se mogli adaptirati? Treba li i možemo li prejudicirati psihologiju njihovih budućih stanovnika, čak kad se nađemo pred kakvim skromnim čudovištem P. Portughesija, kao što je ono u Santa Marinella kod Rima (A. d'A., br. 128, str. 16).

22

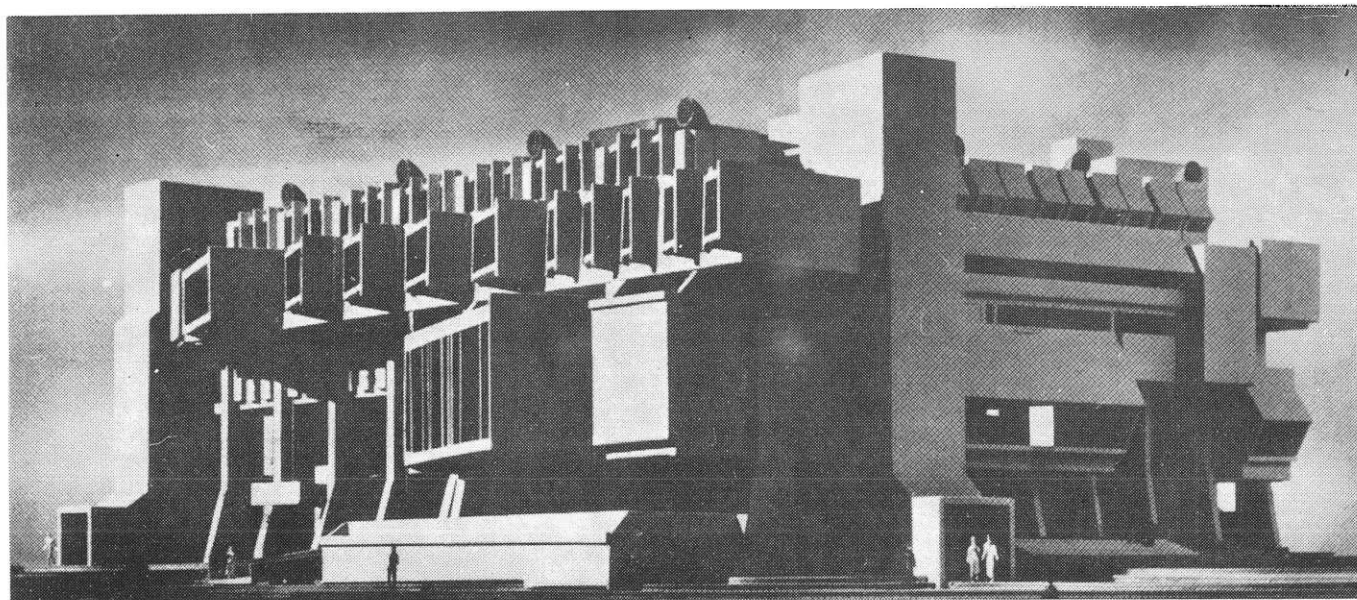
Prema jednoj anketi u Francuskoj, 70% obitelji nezadovoljnih svojim stanom žele naći individualnu kuću za stanovanje. (M. Imbert, *Logement, habitat, art de vivre*, »Architecture d'Aujourd'hui«, br. 136, str. 4: »Na kojim kriterijima treba zasnovati ocjenu značenja i okolnosti takve sklonosti prema individualnoj nastambi? Otpor protiv promjene? Peseistički stav? Afektivna privrženost zastarjelim vrijednostima i modelima? To su naši uobičajeni argumenti. Ali nismo ništa manje uvjereni da su oni samo površni alibi za zaobilazanje problema, za koji se u krugovima specijalista odviše olako smatra da smo ga danas već prerasli... A pogotovo se nikad neće dovoljno insistirati na činjenici da za svoje stanovnike stan predstavlja simbolički univerzum, kojeg je bitna funkcija da im ponudi mogućnost da zaokupe jedan intiman prostor s kojim će se potpuno identificirati.«)

23

P. Parat i Ch. H. Arquillière, »L'individuale«, *reve, cauchemar, tendances* (A. d'A., br. 136, str. 7—15).

j. johansen
biblioteka goddard u worcesteru, maketa

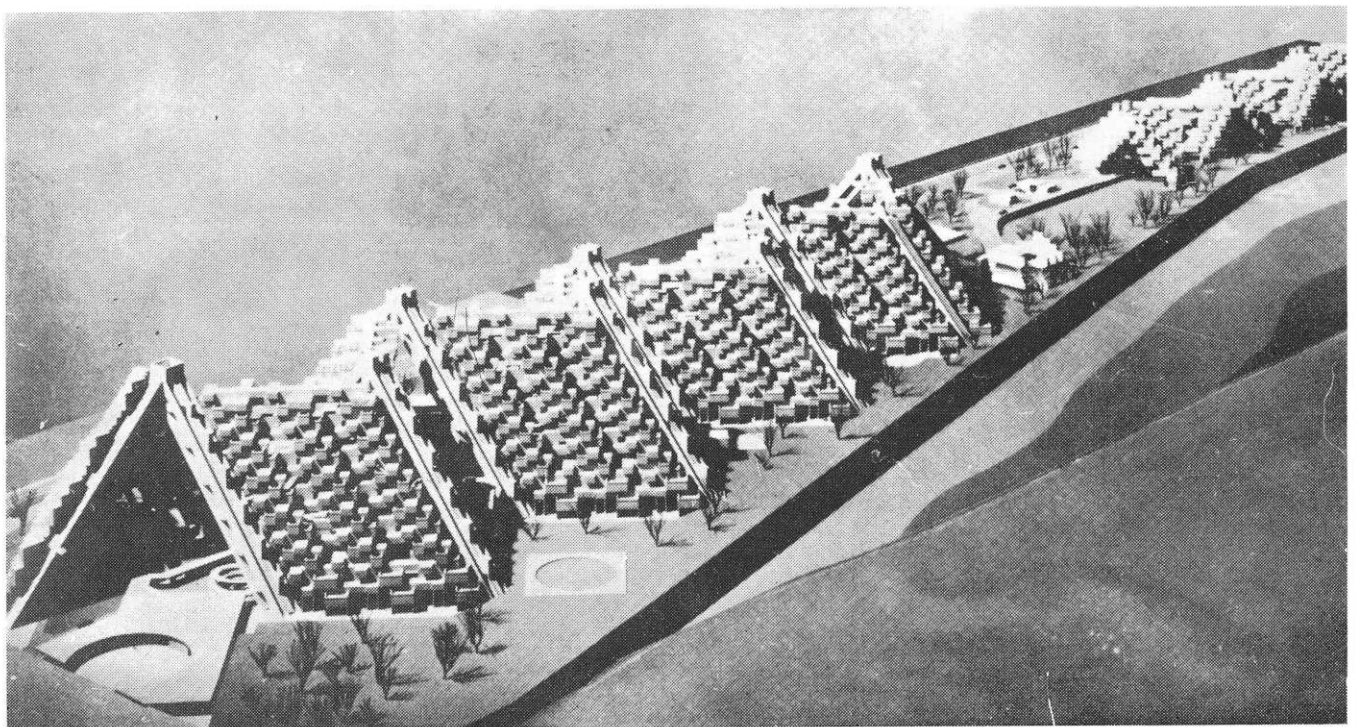
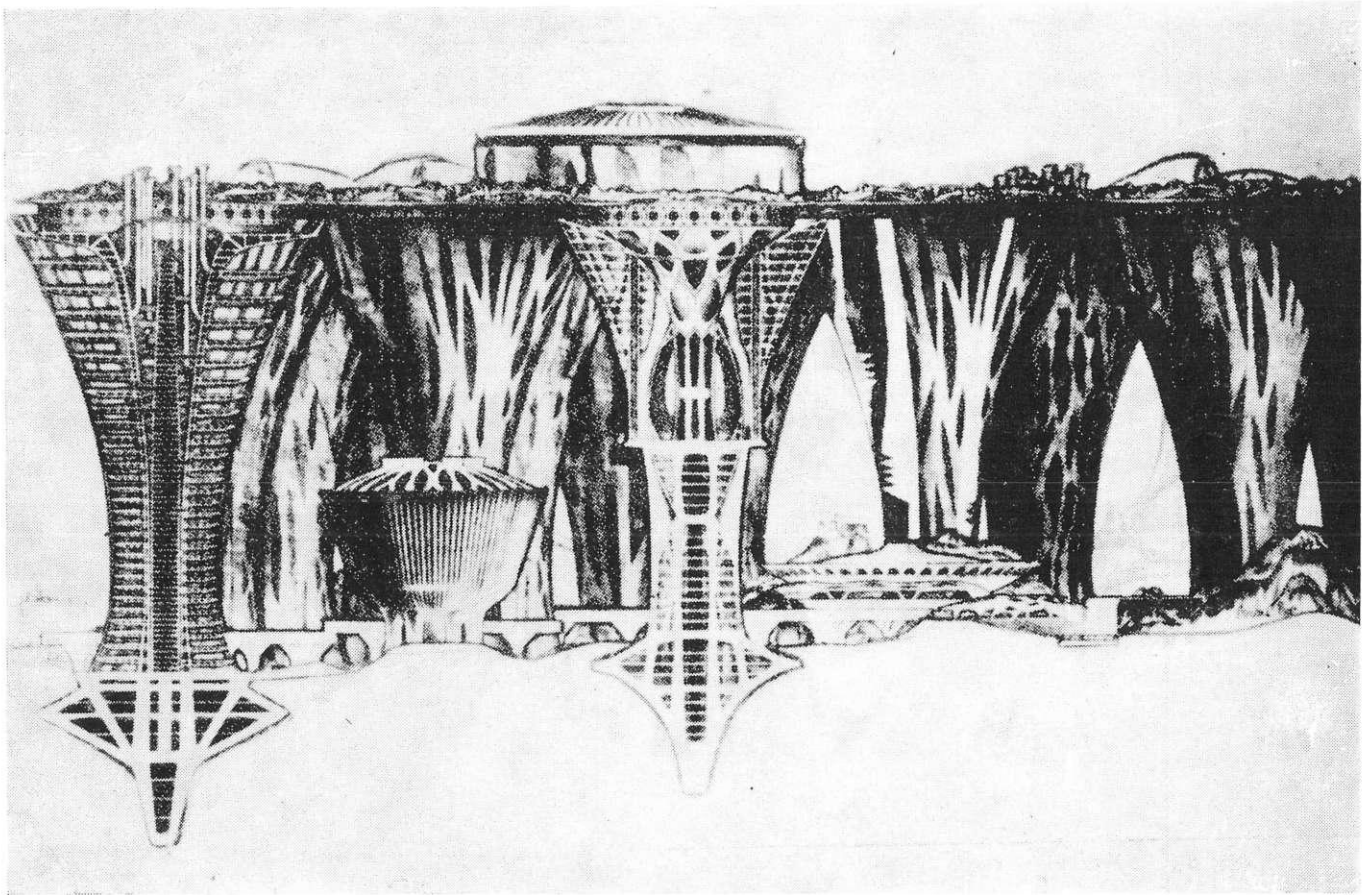
89

paolo soleri
grad budućnosti

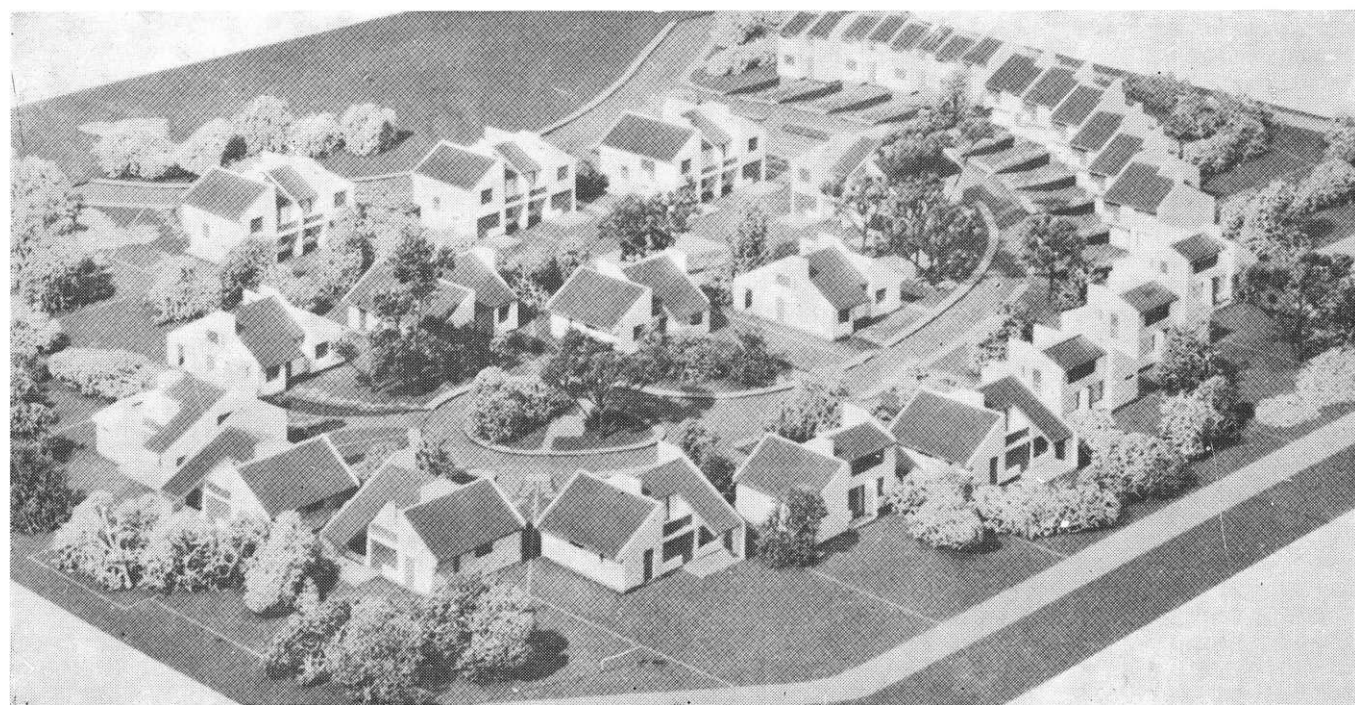
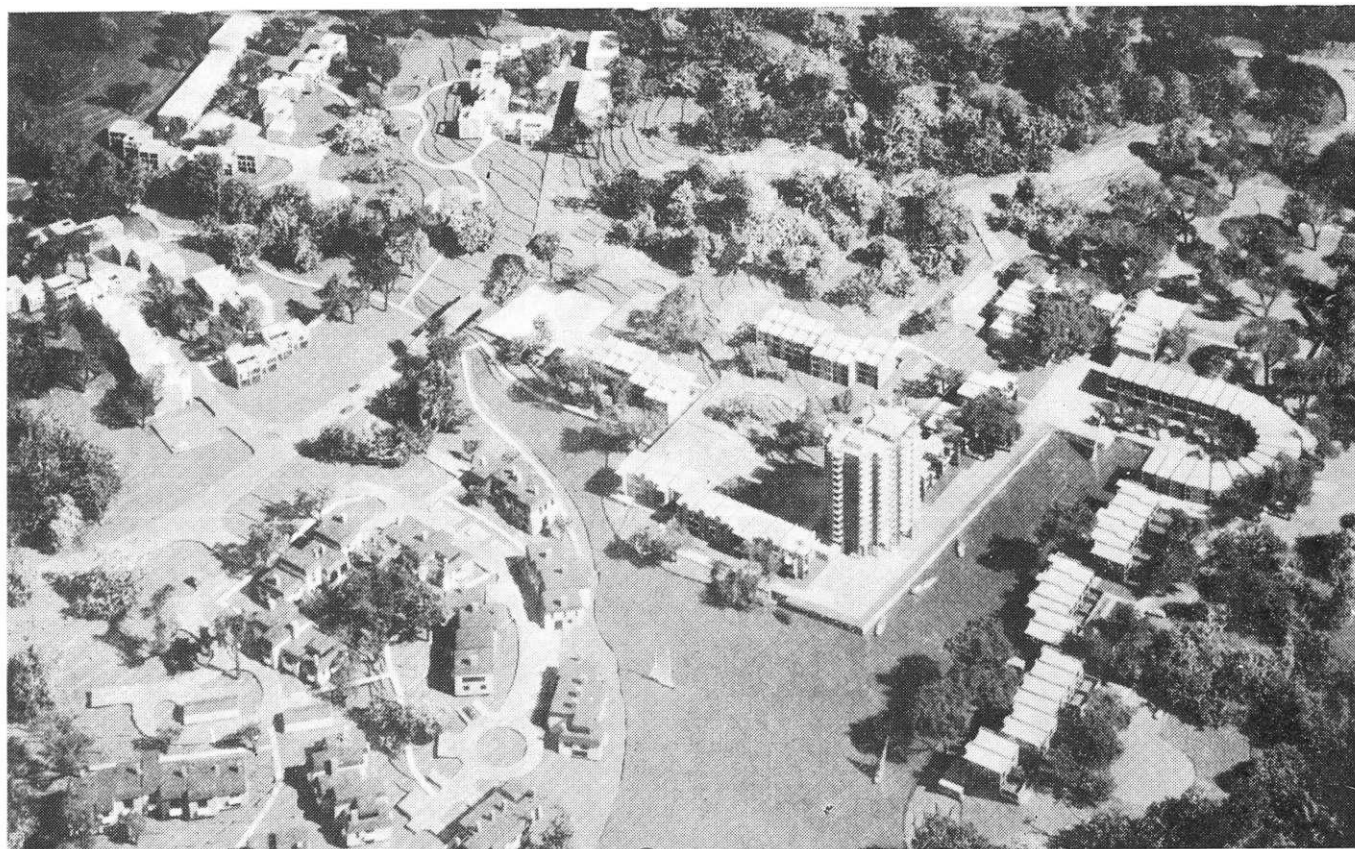
safdi, david, baret i boulva
»habitat 67«, montreal

90

whittlesey i conklin
reston, satelit washingtona
j. ginsberg
naselje u st. michel-sur-orge

91

Mnoge ljudske težnje moglo se tako prihvatiti, a druge otkloniti, moglo se i nehotično izraniti i djetinjstvo i starost, povrijediti živa osjećanja i misli.

Jedan poznati odgovor je ljudska košnica, skup ćelija složenih u otvoreno strukturirana tijela. To je »l'habitat« koji se kao veoma prisutan fenomen pojavio pedesetih godina, a na nedavnoj izložbi u Montrealu doživio je sa »Habitatom 67« svoju silovitu egzemplifikaciju, ako već ne i apoteozu.²⁴ Pripremao se taj fenomen u praksi i u teoriji poratnih desetljeća, u rasponu od nevelikih idila, kao što je ona arh. Lyella u Torquayu,²⁵ pa do preko granica fantastične arhitekture, kao što su obješene ćelije na stupovima.²⁶ Teško je razgraničiti međusobno arhitektonske vrste; a nije danas ni potrebno provoditi neku čvrstu klasifikaciju. Ima malih i velikih »cité-terasses« koje su neka vrsta artikularnih blokova, kao one u Klingau, u Zugu ili u Locarnu u Švicarskoj, ili velika Cité de Halen kod Berna.²⁷ Ima već mnoštvo oblika i gradskih prostornih košnica ili plošnih saća, kao što su projekti za urbana središta Ashdoda i Natanije arh. A. Neumanna i Z. Heckera u Izraelu.²⁸ Ali sve su to *o r g a n i z a c i j e* podložne jednoj geometrijskoj ili volumetrijskoj ideji. To su sigurno i značajna umjetnička djela, ali naš stan u njima je na ovaj ili onaj način repeticija ćelije u košnici. To nisu strukture, koje će nam omogućiti raznolikost u jedinstvenosti, individualnu potvrdu u jednom kolektivnom ustrojstvu i, uza sve to, brzo i inventivno zasnivanje naselja. Kako, dakle, sa današnjom formacijom našeg duha i osjetljivosti odgovoriti na provokaciju atomskog vremena, i kako misliti na postindustrijsko doba koje bi trebalo željeti i pripremiti? Kako organizirati pacifikaciju, o kojoj sanjaju sociolozi i filozofi, smirenje fizičke i duhovne uzbuđenosti koja zacijele ne ovisi o našem više ili manje sretnom uklapanju u gradsku i prirodnu okolinu, ili barem ne prvenstveno o tom uklapanju, *ali je to uvijek aktivan faktor solidarnosti i dragocjen neposredni okvir života?* Možda će biti, odnosno, već i sada sigurno ima

²⁴ »Architecture d'Aujourd'hui«, br. 119, str. 97; br. 130, str. 26. Na golemim nosačima grupa Sadfie, David, Barott i Boulva improvizirala je golemo saće na ulazu u luku Montreala; dovoljno da ispuni stravom čitavo jedno stoljeće.

²⁵ A. d'A. br. 120, str. 42.

²⁶ M. Ragon, sp. dj.,

²⁷ A. d'A., br. 121, str. 16—23.

²⁸ A. d'A., br. 128, str. 28, 29.

čitavih gomila koje će htjeti i željeti život u babilonskim tornjevima, a pogotovo u kućama-košnicama, ali mi ovdje pomišljamo *na naše doba i na našu sredinu*, na gradove i mikrorajone kakve bismo poželjeli za pokoljenje koje upravo pristiže, sa povjerenjem u vrijednosti *koje mi možemo ocijeniti*. Zbog tih naših mogućnosti i zbog te ocjene *u koju nije moguće posumnjati ako nećemo pocijepati sami sebe*, nikakav »sinturbanizam« nije ni misaono, a kamoli emotivno ušao u naše vidokruge. Ali s tim otklonom problem nismo otklonili.

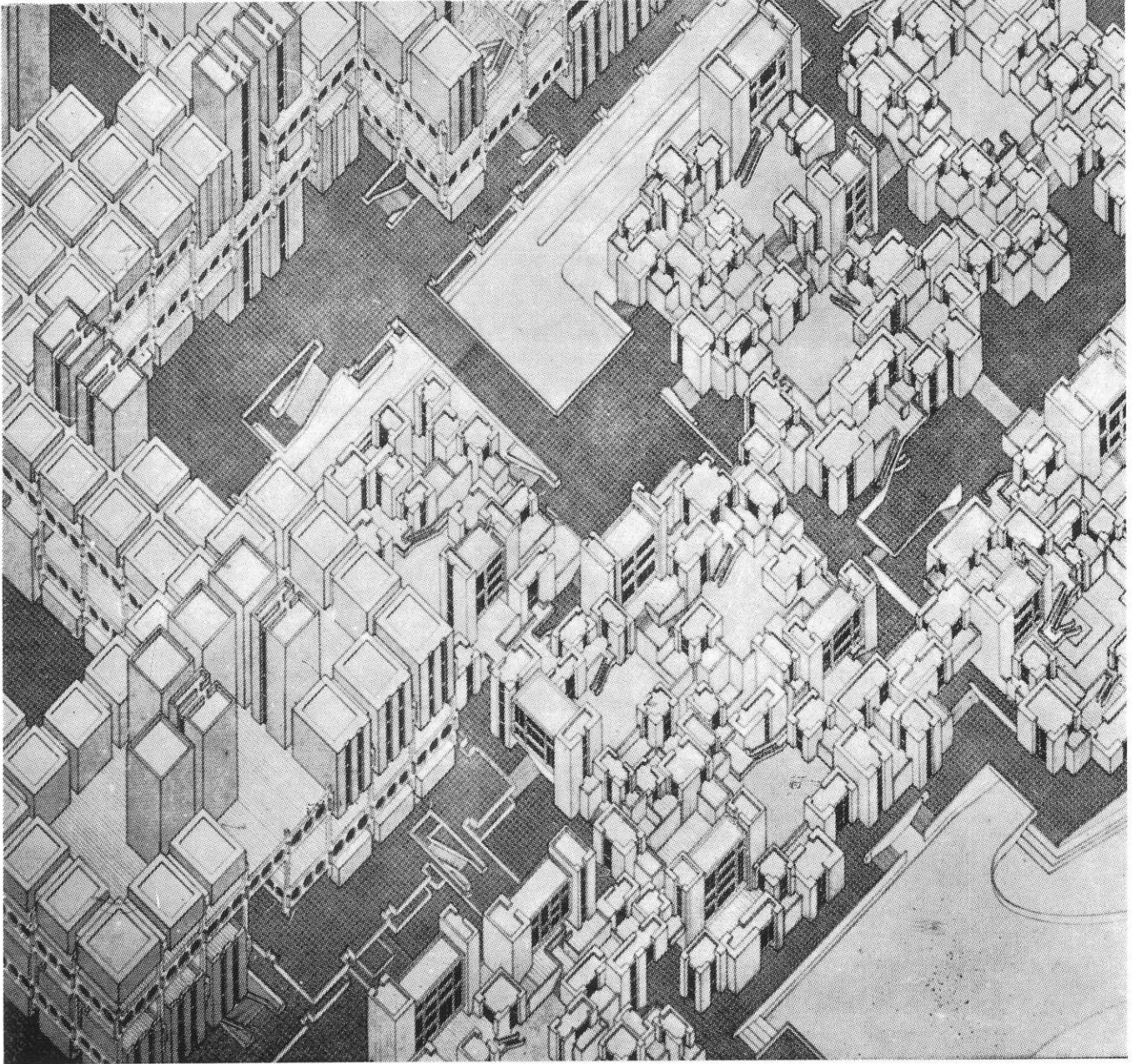
Ostala je nužnost brze gradnje ali i umjetničkog projektiranja, i problem urbanizma *kao umjetnosti*, ne u nekim izuzetnim i genijalnim nadahnućima (jer koliko ih zapravo na svijetu ima?), nego u metodi otvorenoj i fleksibilnoj, koja će omogućiti umnožavanje pronađene ideje, njenu varijaciju i obogaćenje, nazvali mi to primjenom »grupne forme« ili strukturiranjem počela u skupove, a skupova u strukture u kojima mašta neće biti sputana nikakvim matematičkim formulama (jer i termin permutacije upotrebljavamo uglavnom kao metaforu), kao što neće biti ograničena nikakvim primitivnim funkcionalizmom, nego će slijediti sintaksu stvaralačkog osjećanja arhitekta-umjetnika. Ne na crtačem stolu, s geometrijskim shematizmom meandra i slova (bilo to slovo L, U ili T), nego u živoj imaginalnoj konkretnog vanjskog prostora i konkretnog života u njemu.

6

granice prestabiliziranih modifikacija

Smisao i cilj takvog imaginiranja trebao bi biti diverzificirani vanjski prostor i slikoviti gradski pejzaž, koji će u svakom svom pokretu i u svakoj pojedinoj vizuri očitovati i raznolikost stvarnog umjetničkog djela i koherenciju jedinstvene stvaralačke mašte.

Naše se doba samo u tankim slutnjama susrelo s artikulacijama cjeline koja bi preko prihvaćenog *unutrašnjeg ritma* (»sintakse«) prešla u živu slikovitost permutacije. Koliko smo još vezani geometrijskim načinom mišljenja pokazuju nam i najprogresivniji primjeri dozrijevanja ovog problema. Kad su se P. Parat i Ch. H. Arguillière nedavno u dva navrata vraćali na problem slaganja elemenata (individualnih kuća i jedinica uopće) u »assemblage«, mogli su uočiti samo nekoliko općih shema: 1) linearne asamblaže slagane u kontinuitetu, 2) asamblaže u obliku tkiva sa slaganjem u plohama

i 3) volumetrijske asambleže sa razvojem u prostoru²⁹ — naravno, sa međusobnim interferencijama tih shema. Namjera je tih istraživanja bila uvijek: izmiriti »mit individualnog stana«, kako bi rekao Georges Candillis, sa širokim tkivom naselja, ali na prostoru mnogo manjem, dakle mogućem, koji bi bio intiman i unutra i u svom vanjskom produljenju. Sam P. Parat je sa M. Andraultom oblikovao mnoštvo asamblaža, zatim A. Josic, R. Simonet u Bois d'Arcy, J. Ginsberg, pa grupa Salier u okolici Bordeauxa, i drugi; neki su ih dizali do »masovnog planiranja« (grupa J. Renaudiea, pa I. Goodovich), zatim Neumann i Hecker u Izraelu, i mnogi drugi.³⁰

Ali poseban su problem — što nas osobito zanima — turističke cjeline u Francuskoj: na obali Languedoc-Roussillon s mnoštvom lokaliteta u najrazličitijim organizacijama, čak i volumetrijskim.³¹ U mnogim od tih aglomeracija javljaju se već preraštavanja i adicije i geometrizma, a elementi (moduli) počinju se podvrgavati mutacijama i prestabiliziranim modulacijama. Veličine, naravno, nisu ograničene; one se dižu do razmjera većih naselja, satelita, novih predgrađa. Treba vidjeti razvoj u meandrima od M. Andraulta i P. Parata za središte ZUP u Epernay u ili L. Lafonda i C. Parenta u Cannesu;³² pri čemu kao da se još uvijek mnogo više nameće proces adicije i linearnog nizanja velikih nastambi negoli slobodne modulacije počela. Tako je, uglavnom, i u novim gradovima koji upravo nastaju: u Francuskoj, bez obzira radi li se o projektima za nove četvrti ili za preradu starih u Grenobleu, u Orléans la Source i Rennesu; tako je u novim gradovima V. Britanije, kao što su Balsildon, Corby, Cumbernauld, ili u proširenjima starih, kao što su Andover, Basingstoke, Glasgow, Leicester, Salford i dr. — kojih su projekti već postali pojam urbanistike našeg trenutka, a koji se svi bore s ovim otvo-

renim problemom. To je, uglavnom, problem koji se, naravno, konačno rješava još jednom samo stvaranjem.³³ Možda bi kao duhovitu kombinaciju velikih i malih počela trebalo navesti projekt za naselje u Bastiji, gdje se male forme — premda moderne — čak oslanjaju na stanovite folklorne osnove, i tvore pripremu za četiri velika razvedena tornja.³⁴ A možda bi iz beskrajnog mnoštva ideja i nacrti za velika masovna rješenja trebalo navesti upravo projekt jednog gradskog središta u Italiji od Ch. T. Stiftera; gdje se permutacija skupova jedne »grupne forme« do sada najslobodnije javlja.³⁵ Bilo da se radi o kombiniranju osnovnog počela urbanog ili ruralnog značaja (tačnije, elemenata sekundarne rezidencije i turizma) urbanisti i arhitekti našeg vremena već su dakle, spontano, silom svog stvaralačkog impulsa, počeli razrješavati problem odnosa jedinice i cjeline permutiranjem modula i moduliranjem njihovih skupova. Daljnjim kombiniranjem ovih posljednjih čitavo tkivo naselja ponedje je već dobilo raznolikost i životnost koje treba poštivati: radilo se o prozračnim dispozicijama kao što je, na primjer, projekt Restona, satelita grada Washingtona, ili o strogim i teškim ansamblima Louisa Kahna.³⁶

A što treba poštovati u našoj zemlji? — Zacijelo ne mikrorajone Zagreba, kao ni neinventivnu prosječnost Novog Beograda. Treba vidjeti urbanistički plan »Trnja«, budućeg zagrebačkog središta, da se jednom zauvijek utvrdi apsurdnost ovog planiranja »napamet«, bez arhitekture, s planimetrijskim dosjetkama koje prostorno ne znače ništa, a u estetskom pogledu (ako i pretpostavimo da arhitektonska rješenja ostaju otvorena) nije moguće urbanistički ni zamisliti ih. Sve je, dakle, prepušteno slijepoj stihiji, i to onoj prosječnoj i heterogeno uvjetovanoj, koja s organskom spontanošću nema mnogo veze.

U turističkoj urbanizaciji? Dobro nam je poznato linearno nizanje elemenata u Crvenoj luci kod Biograda ili na Zlatnim stijenama kod Pule. Jedan mali poluotok u Hrvatskom primorju, Kačjak, organiziran je »u plohi« s blaženom jednostavnošću koja i jest u temelju ovih zabrinutih razmatranja. Je li možda potrebno za tu zabrinutost tražiti dopuštenje od onih koji su takvu jednostavnost projektirali?

29

A. d'A., br. 130, str. 6—11, i br. 136, str. 7—13.

30

A. d'A., br. 130, str. 15—25; br. 136, str. 18—31.

31

Posebne su turističke cjeline radili arhitekti J. le Conteur (bazen Thau — značajan zbog prostorne kompozicije), Gleize i Hartane, G. Candillis, J. Baladour; a na Côte d'Azur ispod Saint-Tropeza: L. Arretche, J. Renaudie i dr. u Chateau Volterra (1959—64), u Ramatuelle (1962), u Bonne Terrasse (1962) i osobito zanimljiva struktura superponiranih prstenova u Gigarou (1963—64). — Ali ne samo na obali nego se asamblaži individualnih kuća već javljaju posvuda, u unutrašnjosti i oko velikih gradova, a Francusku uzimamo samo kao primjer: oko Amijensa (A. d'A., br. 144, str. 46), u Guidelu s folklornim elementima (str. 50); jednako tako u St. Michel s/Orge od J. Ginsberga (str. 38) itd. Ali nije moguće, a nije ni potrebno nizati nebrojene primjere urbanog ili ruralnog karaktera: ansamble Saliera i drugova kraj Bordeauxa, one Gogoisa i drugova u Valenciennesu (A. d'A., br. 27, 29) itd., itd.

32

A. d'A., br. 119, str. 88, 89.

33

A. d'A., br. 118, str. 40—45, 62—67.

34

A. d'A., br. 144, str. 35. — Dok na strani 38. možemo još vidjeti Ginsbergove mogućnosti u sličnoj kombinaciji u St. Michel s/Orge.

35

A. d'A., br. 119, str. 100, 101.

36

A. d'A., br. 118, str. 91; br. 105, str. 34, a osobito specijalni broj 142 iz 1969. godine.

»crvena luka«, biograd
»zelena laguna«, poreč

95

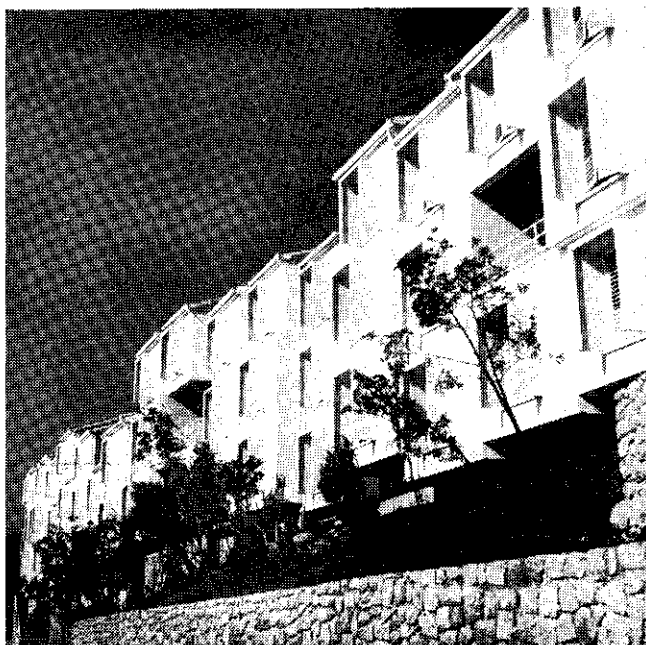

Može li nas ohrabriti planimetrija turističkih naselja kod Rapca i Primoštena? Ili barem rektangularna čistoća motela »Sljeme« kod Trogira? Kad »Babin Kuk« kod Dubrovnika ne bi bio naša neposredna budućnosti, i kad se turistička eksplozija ne bi tako neposredno nadvijala nad ovom obalom, možda bismo se mogli pouzdati u njenih 5—6000 kilometara duljine, otočkih, uglavnom, i na žalost veoma relativnih. Mnogi su lijepi dijelovi obale već upropašteni, a mnogi su udaljeni, bez vode, bez flore i bez žala, i zato nam se na još sačuvanim dijelovima *imperativi duhovne i pejzažne integracije nameću kao zalag spasa*. Bit će ih koji će ulazak u pejzaž tražiti bez duhovnog oslona na urođene oblike, i oni će »Uvalu Scott« htjeti »nadvladati« u materijalu i u morfologiji, u polemici s prirodom, s odgovornošću prema isključivo svojoj imaginaciji, i sve bi dobro bilo kad se to iskušavanje njihovih sposobnosti zamišljanja ne bi odvijalo u zajedničkom, našem prostoru. Kako, uostalom, nastaje zavičaj, u kojoj koherenciji stila ili kulturnog podneblja, i kakvom drugom kohezijom integrirati vrijednosti opće i posebne?

Poslije cijelog niza povreda lica naših gradova okrenutih moru (u Šibeniku, u Gružu itd.) hotel Neptun arh. De Luke u Poreču objasnio nam je napokon jednu od mogućnosti asocijativnog artikuliranja arhitektonskog tijela i, ujedno, urastanja u razmjere i u sintaksu zatečenog tkiva. Blizu Poreča napokon su se i moduli paviljona Zelene lagune arh. B. Lazara, sa malim i siromašnim, odviše kruto prestabiliziranim modifikacijama doduše, složili u linearne nizove s jednostavnim oslonom na ruralnu formulu; primjer kako modularati ne treba. Ali razlika koja od te urbanističke i arhitektonske proze odlikuje poeziju arhitekta Igora Emilija u njegovu hotelu-gradu u Grabrovoj blizu Kraljevice, to nije samo diskretna kromatska kombinacija (u bijelom i crvenom), nego upravo permutiranje nekoliko osnovnih modula i njihovo savršeno uklapanje u topografiju uvale i u duhovnu cjelinu Primorja.³⁷ Aliteracije jedinica u razmjerima i u pomaku planova sačinjavaju *skupove*, njih devet na broju, sa još većom razlikom u *središtu* koje je, logično, pomaknuto na početak naselja, i strukturirano mnogo slobodnije. Središte, naravno, nije središte gradića nego hotela sa svim potrebnim službama, ali simulacija trga, ulica i malih prolaza duhovita je i uvijek diskretna. Radi se u biti o aluzijama i parabolama, i u tome je poetičnost ovog modernog romantizma i ujedno njegovo odvajanje od svakog jednostavnog folklorizma. Vjernost aluzija i smjelost parabola (u jedinstvu koje nije lako pronaći) izdižu ovo djelo arh.

³⁷
G. Gamulin, Organički strukturalizam Igora Emilija, »Telegram«, 6. XII 1968.

Emilija do simbolične vrijednosti ne samo za duhovno podneblje Primorja i Kvarnera, nego i do oblikovane slutnje drugih i drugačijih strukturalističkih rješenja.

Možda je prednost ovog djela ne samo u metodi nego, zacijelo, i u subjektivnom osjećanju mjere za aliteracije elemenata i skupova, za obogaćenje cjeline s pojedinostima, za odvajanje pokrajnjih zdanja, za iznenađenja što nas čekaju u unutrašnjosti, i — na kraju — za ravnotežu koja je, za razliku od Zelene lagune u Poreču, postignuta između načela jednostavnosti i bogatstva u aliteracijama skupova; ali nas u ovom trenutku, i upravo radi budućnosti koja se prijeteci nadvija, više od konkretnog rješenja zanima metoda sama. Možda je ona ovdje još odviše prestabilizirana. Ne samo za mala naselja, ali niti kao neki *passé-partout* za svako podneblje i za svaku topografiju, pitanje sustava i njegove planimetrijske i topografske organizacije svakim nas danom sve sudbonosnije opsjeda. Ono je doduše nerazdvojivo srašteno sa tim našim modernim »eksplozijama« izvan kojih više ne znamo ni misliti: s demografskom, turističkom i znanstvenom, i s načelom dvostruke rezidencije, ali mnoga su rješenja već iskušana. Poslije Brazilije i Habitata 67. u Montrealu preostaje nam da pokušamo živjeti u kakvom gigantskom stroju Paola Solerija ili izmišljenom gradu Leonarda Riccija. U nekim zemljama (a treba zamisliti Švedsku za 10 ili 20 godina) kao da je još jedino prostorna organizacija života preostala kao put koji bi mogao dovesti do sreće. Naprama tim mogućnostima izgleda da se mi sa našim krajem nalazimo u nekoj prehistoriji.

Ta sreća u nesreći neće nas spasiti sama po sebi. Je li zaista samo iluzija vjerovati da se negativna iskustva drugih mogu preskočiti? U tom bismo slučaju mogli već sada početi naš povratak u intimnost polisa, u grad koji je kulturnan ne po formalnim atributima suvremenosti ili budućnosti, nego po ljudskom ustrojstvu odnosa. Možda ne treba pri tome misliti na razmjere, pa čak ni na tehnička pitanja saobraćaja, koliko na integraciju arhitekture i urbanizma (a upravo to označava integraciju prostora) koja će omogućiti doživljaj grada kao umjetničke cjeline, i u tom smislu simultano kreiranje urbanističke dispozicije i arhitektonske strukture, koje zajedno čine »pejzaž grada« u visokom estetskom, to jest spiritualnom smislu te riječi.

Taj smisao podrazumijeva i raznolikost i neponovljivost svake pojedine vizure, a do nje nas pod pritiskom današnjih kriterija hitnosti i tehnologije, može dovesti samo stvaralačka igra između počela i sustava, jedinice i cjeline, i vratiti nas tako iz anonimnosti i samoće. Na drugim okolnostima leži odgovornost i briga da pri tom povratku ne izgubimo slobodu kretanja i djelovanja, kojoj danas težimo sve više.

selo belec (hrvatsko zagorje)

uz staru, malu kuću, drvenu, na suhozidnom temelju, koja je oblikovana i sagrađena u smislenom odnosu prema krajoliku, voćnjaku i okolnim joj kućama, izrasla je nova kuća koja se, iako je pogodnija za stanovanje, ipak osjeća kao strano tijelo. ništa nije naučila od stare, spontano nastale arhitekture, a zadržala je jedino u detalju karakter seljaka koji će u njoj obitavati: težnju da se iskoristi sve što je moguće. tako je i neki stari trokrilni prozor našao mjesto u prizemlju. nešto je manji od predviđenog otvora u zidu, ali ne smeta ništa, trajat će u nesmislu.